

**Angelusz Róbert–Tardos Róbert:
A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének
tendenciái a kilencvenes években**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): „A kapcsolathálózati erőforrások
átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években” in: *Társadalmi riport
1998*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 237–256.

A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

1. Megközelítések, kutatási előzmények

Az elmúlt években a hazai társadalomkutatásban megnövekedett az érdeklődés a kapcsolathálózati erőforrások iránt. A fokozott figyelem történeti-politikai és tudományos motívumokra egyaránt visszavezethető. Ami az előbbit illeti, mindenekelőtt a hazai fejlődésnek azokra a specifikumaira utalhatunk, amelyek az informálisnak, az ügyek személyes elintézés módjának kiemelt szerepet juttattak a késő kádári társadalomban. A hiánygazdaság általánosabb érvényű vonásaival, a pult alatti áruk, szolgáltatások viszonyossági hálózataival a nexusok, a sokrétű összeköttetések jelentősége kétségtelenül látványosan jelent meg a felszínen az adott kor világában. A formális és informális viszonyok összefonódásán alapuló duális modellek, a rejtett hálózati formák már a hetvenes évektől kezdődően a társadalomkutatás előterébe kerültek.

A rendszerváltás ténye és a célul tűzött piacgazdasági átalakulás mindezt új megvilágításba helyezte. Felvetődött a kérdés, vajon a piaci viszonyok előtérbe kerülése, a hiánygazdaság számos jegyének leépülése nem vezet-e az informális jellegzetességek és vele a személyes nexusok korábbi szerepének háttérbe szorulásához. A kérdéssel foglalkozó kutatók közül Sik (1994) és Czákó (1994) egyaránt az előzmény-függő mozzanatokra helyezték a hangsúlyt. Különösen az előbbi szerző fogalmazott pregnáns módon, amikor a rendszerváltás utáni átalakulás során egyenesen a hálózatok, a kapcsolati tőke szerepének növekedését prognosztizálta a nem-piaci mechanizmusok jelentőségének tartós fennmaradása mellett. Sik az expanzív természetű nexusok mellett ugyanakkor a védekező (főként családi, rokonsági) jellegű kapcsolatoknak is fokozott jelentőséget tulajdonított az egyénekre nehezedő gazdasági nehézségek, válságjelenségek, növekvő munkanélküliség, infláció időszakában.

A társadalmi rétegződés és átrétegződés, a rendszerváltó elitek kialakulásával foglalkozó irodalom újabb hulláma ugyancsak előtérbe helyezte, lassan paradigmátikus mozzanattá léptette elő a kapcsolati vonatkozásokat. Böröcz–Southworth (1995), Szelényi–Szelényi (1995) és Róna-Tas (1994) a jövedelmi és a karrier-jellegű státus-szerzésben tette a hálózati erőforrások viszonylagos szerepét vizsgálat tárgyává, míg

Lengyel (1998) a társadalmi tőkének a vállalkozások létrejöttére és fennmaradására gyakorolt befolyásával foglalkozott kiemelt módon.

A kérdéskör iránti érdeklődés további fontos mozzanata a gazdasági szervezetrendszer átalakulása, a hagyományos állami tulajdon lebomlásának és újrászerveződésének hálózat-vezérelt útja. D. Stark (1994) régiókra különösen jellemző, esetleg hosszabb távon is fennmaradó rekombináns tulajdontípus létrejöttét körvonalazta. Az állami-közületi és a magán közötti hagyományos választóvonal itt elmosódik, mint ahogy a szervezetek határai is „légiesebbekké” válnak az informális hálózati jelleg előtérbe kerülésével, a szervezeti elemek nagyfokú külső-belső variabilitásával. Az üzleti szféra hálózati viszonyai, szervezeti kapcsolatrendszere iránti fokozott figyelmet az igazgatósági átfedések, összefonódások újabb keletű hazai vizsgálatai (így Vedres, 1997) is érzékeltetik.

A szemléleti újraorientálódást másfelől a nemzetközi irodalom elmúlt évtizedbeli trendjei alapozták meg. Részben a „social network” megközelítésmód hetvenes-nyolcvanas évekbeli felfutása, részben a szociológiai tőkeelméletek térnyerése az elmúlt két évtizedben a „társadalmi tőke” fogalmának egyre szélesebb alkalmazását eredményezte. Kétségtelen, bizonyos fokig divatjelenségről van szó, ahol a metaforikus-publicisztikai és a tudományos elemek sokszor nehezen választhatók szét egymástól. De a tudományos megközelítéseken belül is több, jellegében – elemzési szintjét, problémafókuszát tekintve is – erősen eltérő értelmezési irány különböztethető meg. Az a tény, hogy a terminológiai tisztázás még várat magára, úgy tűnik, egyelőre nem árt a fogalom népszerűségének, sőt a felszíni sokrétűség talán még növeli is az iránta megnyilvánuló figyelmet.

A magunk részéről bizonyos óvatosságot tartunk követendőnek e vonatkozásban. Általánosságban véve, a kapcsolatok legkülönbözőbb fajtáiról szólva, helyesebbnek tartjuk a kapcsolathálózati erőforrások némiképp semlegesebb, elméletileg kevesebb előfeltevés kifejezésének alkalmazását. Ami a társadalmi tőke fogalmát illeti, megfontolandónak gondoljuk a fogalom alkalmazását az eredeti közgazdasági tőkeértelmezéshez közelíteni (olyan vonatkozásokkal, mint befektetés, hozadék, átváltás, akkumuláció). E megközelítés alapján a kapcsolati erőforrásoknak leginkább azokhoz az instrumentális válfajaihoz kerülhetünk közel, amelyek a személyes társadalmi státus valamilyen módon történő emeléséhez járulhatnak hozzá. Kétségtelen, e megkülönböztetés egzakt operacionalizálása meglehetősen nehéz feladat, és egyelőre erre nem is teszünk határozott kísérletet, még ha vizsgálati eredményeink egy része ilyen interpretációs irányba mutat is.

Visszaulva a hazai kutatások központi témáira, kétségtelenül kiemelt fontosságú kérdés, hogy a rendszerváltás hogyan érintette a különböző tőkefajták relatív szerepét, s hogyan alakult ezen belül a társadalmi – vagy éppen hálózati, kapcsolati – tőke viszonylagos jelentősége. S ez előtt elvben még azt is ismernünk kellene, hogyan alakult a különböző típusú kapcsolati erőforrások társadalmi eloszlása az elmúlt évtizedben, hogyan alakultak az egyes vonatkozásban a társadalmi egyenlenségek, változott-e az

egy-egy strukturáló tényező súlyja, s az alaptényezők – kulturális, gazdasági, politikai – viszonylagos jelentősége. Az elméleti feltevéseken túlmenően, empirikusan igazolható következtetések levonását kétségtől erősen behatárolja, hogy mind ez idáig kevés a közvetlen összehasonlítási alapul szolgáló vizsgálati eredmény a rendszerváltás előtti és utáni időszakból.

Viszonylag legnagyobb számban a nyolcvanas évek második feléből állnak rendelkezésre kutatási eredmények, és ezek egy része nemzetközi összehasonlításra is lehetőséget nyújtott. Az 1986-as ISSP „social network”-vizsgálat megállapításai szerint (Utasi, 1990) a projektben részt vevő nyugati országokhoz képest Magyarországon sokkal pregnánsabb volt a családi-rokonsági kötelékek, s általában gyengébb a választáson alapuló kapcsolatok súlya a támogatási hálózatokon belül. Saját kutatásunk, a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálat kapcsolathálózati modulja e tekintetben hasonló következtetésekre vezetett. A felvétel network-alapelemként a Fischer–McCallister-féle sokszituációs névgenerátor technika ZUMA-(Mannheim)-verziójának adaptációját választottuk, s ez a nem sokkal korábban végzett német vizsgálatnál adott módot bizonyos összevetésekre. Ez esetben is a családi és rokonsági szálak nagyobb arányát regisztrálhattuk a hazai körülmények közt, míg az egyéb kapcsolatokon belül a munkahelyvel összefüggő, munkatársi viszonylatok nagyobb, az intézményeken kívüli baráti, ismerősi jellegű kontaktusok alacsonyabb arányát állapíthattuk meg (Angelusz–Tardos, 1988). Míg ezek a vonatkozások a hazai társadalomszerkezet tradicionálisabb elemeinek fennállására voltak visszavezethetők, a mobilitás jegyei, a státusnövelő nexuseresés megnyilvánulásai voltak tettenérhetőek – akár az iskolai végzettséget, akár a foglalkozást tekintve – a felfelé irányuló, a saját pozíciónál magasabb kapcsolatok aránylag magas előfordulásában (valójában több ilyen típusú választással találkozhattunk, mint a mannheim-i felvétel hasonló adatai esetében). Ugyancsak a kapcsolatok jellegének tudatos formálására, az ilyen jellegű készségek előtérbe kerülésére irányuló tendenciákat tapasztaltunk a nyolcvanas évek második felében a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatának másik alappillére, a tudás-stílusok számbavétele esetében. A fiatalabb, a már a hetvenes-nyolcvanas években a pályára lépett kohorszok magasabb státusú szegmensei esetében az önprezentációs-kapcsolatteremtő „skill”-ek világosan előtérbe kerültek mind a kognitív-instrumentális, mind az uralmi-reprezentatív készségekhez képest, melyek az idősebb korcsoportokban még domináns szerepet töltöttek be. (Angelusz–Tardos, 1990)

Az az egyelőre szórványos longitudinális jellegű vizsgálati adat, amely már a rendszerváltás utáni időszakot átfogóan áll rendelkezésre, a kapcsolathálózati jellegzetességekben végbement instrumentalizálódást sugallja. Az 1986-as vizsgálat egy 1993-as megismétlése szerint (Utasi, 1996) míg a hálózati erőforrások szerepe általában véve megnőtt az információkhoz, javakhoz való hozzájutás különböző területein, az intim, emocionális szálakat is magukba foglaló baráti kontaktusoké csökkent. Az már az 1986-as nemzetközi összehasonlításból is kitűnt, hogy a fiatal kort kivéve az ilyen típusú intim kapcsolatok Magyarországon gyérebbek, mint az összehasonlítási alapul szolgáló

nyugati társadalmakban. 1993-ra tovább erősödött ez a tendencia, amennyiben e lelki jellegű baráti kapcsolatok aránya a fiatal korcsoportokban is jórészt az idősebb korcsoportok korábbi alacsony értékeire esett vissza. Érdekesnek tűnnek e vonatkozásban a Magyar Háztartás Panel baráti kapcsolatok-kérdésblokkjának az elmúlt évekből, konkrétan 1993-ból és 1997-ből való adatai (Albert F. 1998). Mindenképpen figyelmet érdemlő változás, mely szerint a felölelt négy év során 7,1-ről 4,5-re csökkent az adott kérdésben megjelölt barátok száma, és 20-ról több mint 30 százalékra nőtt a saját bevallásuk szerint baráttal egyáltalán nem rendelkezők aránya. További vizsgálódást igényel, vajon a szóban forgó eredmény a fenti tendenciához (tehát a kapcsolatok instrumentálizálódásához, az emocionális szálak visszaszorulásához) illeszkedik-e, vagy a kapcsolatok terén végbemenő általánosabb depriváció, bizonyos rétegek kapcsolati elszegényedésének lenyomata (vagy esetleg tovább kell bővítenünk a lehetséges magyarázatok sorát).

Részben a fenti eredmények, részben általánosabb megfontolások alapján kézenfekvő értelmezési keretként kínálkozik a Granovetter nyomán a kapcsolathálózati irodalomban már paradigmatisztikus jelentőségre szert tett erős-gyenge kötés séma alkalmazása. A „gyenge kötések ereje” tételének érvénye főként olyan pluralisztikus társadalmakra terjedhet ki, ahol a társadalom különböző szegmenseit nem választják el merev határok, és a réteghatáron túlnyúló – a homofíliával szemben a heterofília elemeit megjelenítő – ismeretségi nexusok egymástól aránylag távoli társadalmi régiók közt hoznak létre összeköttetést. A piaci tranzakciók, információs cserekapcsolatok az ilyenfajta nexusok kitértetett területei. Számos elméleti megfontolás valóban amellett szól, hogy egy piaci irányú társadalmi átalakulás kiemeli a lazább ismeretségi szálakon alapuló, gyenge kötésű kontaktusok jelentőségét. Granovetter eredeti kutatási iránya (Granovetter, 1974) munkapiaci viszonylatokhoz, az állásszerzés mechanizmusaihoz kapcsolódott. E vonatkozás maga is releváns az átalakulás körülményei között, mikor a munkahelyek szerkezete gyökeresen átrendeződött, és nemcsak a jobb állások, de maguk az állások megszerzése (megtartása) széles társadalmi csoportok számára vált elsődleges kihívássá. De a releváns területek sorát hosszan lehet folytatni. Csak néhány példát említve: a vállalkozások létrehozása és működtetése, a privatizációs lehetőségek „kiszagolása”, a kedvező tőzsdei tranzakciók realizálása egyaránt az információkhoz való kiterjedt hozzájutást, a társadalmi kontaktusok minél szélesebb spektrumának kiaknázását igénylik. Ha a kapcsolatok létrehozására, fenntartására rendelkezésre álló erőforrások korlátozottak, mindezek a megfontolások azt sugallják, hogy ebben az időszakban hangsúlyeltolódás megy végbe az erős felől a gyenge kötések irányában (s a fenti szöveget itt felvéve a nem-tőke jellegű felől a tőke jellegű hálózati erőforrások irányában).

Az általános elméleti megfontolásokat közelebbről vizsgálva, e paradigmatisztikus keretet, az erős és gyenge kötések megkülönböztetését illetően ismét nem árt az óvatosság. Az empirikus vizsgálódást illetően itt ismét komoly operacionalizálási problémák adódnak. Helytelenül járnánk el, ha bizonyos típusú kapcsolatokat eleve az

egyik vagy a másik pólushoz sorolnánk. Részben arról van szó, hogy inkább kontinuumokban, mintsem merev dichotómiában célszerű gondolkodnunk (ahol az erős és a gyenge kötések két külön dimenzió képviseli), részben arról, hogy különböző típusú kérdésekhez különböző típusú operacionalizálás illeszkedhet (amikor például a távolabbi rokonsági vagy a közelebbi ismeretségi szálakat bizonyos kérdések szempontjából egyszer inkább az egyik, máskor inkább a másik oldalon célszerű számításba venni). De az elstetett következtetések megelőzésére int az a – még a nyolcvanas évek végi felvételünkéből való – vizsgálati tapasztalatunk is (Angelusz–Tardos, 1991), mely szerint az erős és a gyenge kötésű kapcsolatok jellemző módon párban, egymással korrelálva fordulnak elő, amikor akár a kapcsolati gazdagság, akár a kapcsolati depriváltság mindkét vonatkozásban megnyilvánul.

Bizonyos elméleti megfontolások ugyanakkor a túlzott absztrakció elkerülésére figyelmeztetnek. Feld (1982) nagyhatású cikke a kapcsolatok locus-ának, társadalmi csoportokhoz, intézményekhez fűződő gyökereinek állandó szem előtt tartására szólított fel, és esetünkben is célszerű, ha konkrétabb vizsgálódásaink során közvetlenül az ilyen források felől közelítünk. Ha elsőként a család intézményét tekintjük – amely, mint szövegünk róla, esetünkben a kapcsolatoknak nemzetközi összevetésben is kiemelt locusa –, ellentmondásos folyamatok megjelenésével lehet dolgunk. Az idevonatkozó statisztikákból ismert, hogy – részben az iskolázottság növekedésével, s nem utolsósorban a gazdasági nehézségekkel, a családalapítás anyagi gondjaival összefüggésben – jelentősen kitolódott az első házasságkötés jellemző életkora, s emellett az újraházasodás gyakorisága is csökkent. Csak egy évtizedes távon is jelentősen, több mint tíz százalékkal csökkent a hagyományos házassági kötelékben élők aránya, amely az aktuális adatok szerint már csak 55 és 60 százalék közöttire tehető. E szűküléssel együtt, bizonyos tendenciák a meglévő családi hálózati erőforrások fokozott kiaknázása mellett szólnak. Egyéb erőforrások hiányában, gazdasági nehézségek idején a család jelenti a kedvezőtlen külső környezettel szemben egészében véve a legbiztonságosabb védővonalat. A kisvállalkozások létrehozásának, megmaradásának a nemzetközi tapasztalatok szerint is fontos háttér a családi erőforrások kihasználása. S a családon kívüli kapcsolatok instrumentalizálódása maga is a család által nyújtott érzelmi szálak, az ilyen jellegű erős kötések jelentőségét növelheti.

Ha a család hálózati szerepének alakulását illetően a gazdasági-társadalmi folyamatok ellentmondásos hatást fejtenek ki, egyértelműbb tendenciát tételezhetünk fel a munkahellyel, munkatársi viszonyokkal összefüggő vonatkozásokban. Az elmúlt évtizedben a gazdasági szerkezetváltás nyomában nemcsak a munkahelyi szerkezet változott ugyancsak jelentősen, de a munkahelyek száma egyidejűleg közel egyharmadnyival csökkent. Míg korábban a felnőtt népességnek mintegy 60, jelenleg csak 40–45 százaléka rendelkezik munkahellyel. Ez csak kisebb részben adódott a tanulók számának növekedéséből, nagyobb részben a munkanélküliek, leszázalékoltak, háztartásbeliek arányának emelkedéséből. Az egy-két, vagy néhány személyes egyéni és családi kisvállalkozások gyarapodásával összefüggésében, az aktív keresőkön belül is

csökkent azok aránya, akik számára a munkahely a kollegiális kapcsolatok közvetlen forrása. Ha paternalisztikus vonások kísérték is, e munkahelyi kapcsolatok jelentős társadalmi csoportok számára jelentettek egyfajta védőhálót, az integrálódás forrását, melynek jelentősége minden bizonnyal megcsappant az átalakulás nyomán, mikor maguk a munkahelyek is funkcionálisabbá váltak és instrumentalizálódtak.

Az egyesületek, klubok, önkéntes társulások, melyek a fejlettebb civil társadalommal rendelkező régiókban a hálózatképződés fontos terepei, esetünkben az elmúlt évtizedekben a népességnek csak egy lehatárolt köre számára jelentett kapcsolati forrást. Noha a rendszerváltozást megelőző időszakban itt megélnékülés tanúi lehettünk, 1990 után az átalakult politikai rendszer, a pártosodás káderigénye nagyrészt felszívta a társulás intézményeinek még mindig gyenge forrásait. Erről az oldalról valójában nem tételezhetünk fel komolyabb impulzusokat a kapcsolati struktúrák átalakulásának irányában.

Ami a kapcsolathálózatoknak az intézményekhez, formális képződményekhez legkevésbé köthető elemeit, a baráti, közeli ismeretségi kontaktusokat illeti, ezekre leginkább a már említett instrumentalizálódási tendenciák lehettek hatással. De közvetlen befolyása lehet olyan gazdasági és társadalmi vonatkozásoknak, mint a kapcsolattartás anyagi vonzatai (a közös programok, de akár az érintkezés különböző formáinak megnövekedett költségei), s a gazdasági polarizálódás körülményei közt általában véve az anyagi mozzanat, az egyenértékűség szempontjának előtérbe kerülése a társas kapcsolatok szelektációs kritériumai közt („nyertes” és „vesztes” személyek, családok közt valószínűtlen a korábbi kontaktusok tartós fennmaradása). Bizonyos implikációi magának a rendszerváltás politikai vetületének is lehetnek. Számos esetben a politikai „hasonszőrűség”, a hasonló pártállás is a fontos szelektációs kritériumok sorába emelkedett, és gyengítette korábbi baráti kontaktusok intenzitását (vagy vetett nekik végleg véget). Kevesebb a tapasztalat ugyanakkor arról, hogy a politikai közelségen alapuló új kontaktusok szorosabb baráti kapcsolatok forrásává váltak volna (az ilyen jellegű szálak tipikusan instrumentális jellege eleve nem is igen hathatott ilyen irányban).

E feltevések egészét nehéz volna empirikusan ellenőrizni, már csak azért is, mert olyan mozzanatok is magukba foglalnak, melyekre a nyolcvanas években végzett vizsgálatok nem terjedtek ki. A folyamatok jellegének pontosabb leírásához amellet a rendszerváltás kezdeti időszakából származó felvételi eredmények is szükségesek volnának. Ha számos részletre kiterjedő, és időben is átfogó összehasonlítási alapok csak kevésbé is állnak rendelkezésre, a meglévő részleges adatok mindazonáltal bevonhatók a vázolt értelmezési keretekbe. A fent hivatkozott vizsgálatok mellett saját felvételünkre utalhatunk elsősorban 1997 végéről. Az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja (országos reprezentatív mintán végzett) Omnibusz-vizsgálatának egy kérdésblokkját használhattuk fel a kapcsolathálózati erőforrások számbavételére. A korlátozott terjedelem nem tette lehetővé az 1987–88-as felvétel kapcsolathálózati moduljának teljes egészében való megismétlését, ezen belül a legidőigényesebb Fischer-technika változatlan formában történő megismétlését sem. Továbbra is törekedtünk

azonban a megközelítésbeli, módszertani sokféleség fenntartására. Mivel a tapasztalatok szerint a közkeletű technikák egyike sem alkalmas a hálózati erőforrások egészének leképezésére, különös fontosságú az eltérő módszerek, technikák egyidejű alkalmazása. A 87–88-as felvétel során, így a Fischer-technika mellett, mely főként a családi és az erősebb vagy közepesen erős kötésű baráti, ismeretségi szálak megragadására alkalmas, a lazább szálak megközelítésére alkalmazott módszerek közé a Nan Lin-Dumin-technikát is bevontuk. Ez foglalkozásoknak egy szélesebb (20–25 tételből álló) listája alapján kívánja megragadni az egyes személyek által megközelíthető társadalmi mezőny terjedelmét, a meglévő kontaktusok által átfogott – a magas és alacsony presztízsű foglalkozások által megjelenített – ismeretségi spektrumot. (A módszernek a „pozíció generátor” irányába történő kiterjesztéséről lásd Lin, 1998.) Kiegészítő módszerként – szintén inkább a szélesebb kapcsolati kör jellemzésére – vizsgáltuk továbbá a karácsonyi, újévi üdvözlőlapok küldésének szokását, illetve szokásos darabszámát, továbbá – ekkor még nyitott kérdés segítségével – az egyesületi, társasági tagságok számát.

2. Az alkalmazott eljárások, az összehasonlítás lehetőségei, néhány alapadat

Az 1997 végi felvétel során – a korlátozottabb keretek közt – hasonló jellegű megközelítéseket vettünk alapul, s ha teljes azonosságra nem is törekedhettünk, az alkalmazott mutatók több-kevesebb ekvivalenciáját céloztuk meg.

A legnagyobb változás a Fischer-technika esetében történt. A nyolc szituációt – némi tartalmi átalakítással – háromra redukáltuk, úgy, hogy a kapcsolatok legfontosabb tartalmi vonatkozásait ezek többé-kevésbé továbbra is átfogják. A fontos ügyek személyes megbeszélése, a háztartás körüli ügyes-bajos dolgokban való segítség igénybevétele, s a szabadidő eltöltésén, a közös programokon keresztül történő kapcsolattartás egyaránt a személyes kontaktusok általában legfontosabb vonatkozásai közé tartoznak. Az elsőként említett szituáció amellet az 1985-ös amerikai GSS-vizsgálat (General Social Survey) alapkérdésének azonos szövegű átvétele (lásd Burt, 1984, illetve Marsden, 1987), s ez bizonyos összehasonlításokra is módot ad. Míg a három szituáció névgenerátorként történő alkalmazása a GSS és a Fischer-technika egyfajta kombinációját, és többé-kevésbé új módszer bevezetését jelentette, a tágabb ismeretségi körre is kiterjedő Lin-Dumin-technika megismétlésével már közvetlenebbek az egybevetési lehetőségek. (Bizonyos módosításokra ez esetben is sor került: 1. a foglalkozási szerkezet átalakulását figyelembe véve, változott az alkalmazott lista, és főként vállalkozási, pénzügyi területekről újonnan felfutó foglalkozásokat vontunk be. 2. a nexusok jelentőségének mérésére az ismeretség jellegének korábbi egyszerű besorolása helyébe az arra vonatkozó kérdés lépett, hogy az adott kontaktusok dolgok elintézésére, szívességek kérésére is alkalmasak-e.)

Ahol a legközvetlenebb az összehasonlíthatóság: a karácsonyi és az újévi üdvözlőlapok küldésére vonatkozó kérdés. Az egyesületekre vonatkozó kérdésben a korábbi nyitott változatot ugyanakkor zárt item-sorozattá alakítottuk át a legelterjedtebb társasági, klubb típusok és érdekvédelmi szerveződések bevonásával.

A fentiek mellett a kapcsolatok jellemzésére alkalmazott megközelítések spektrumát egy olyan blokkal egészítettük ki, amely rokonsági patrónus-kapcsolatokra irányul olyan szerepeken keresztül, mint az esküvői tanúskodásra vagy a keresztszülői funkcióra való felkérés. Ezek a kapcsolathálózati irodalomban eddig kevésbé vizsgált viszonylatok tradicionálisztikusabb társadalmakban, társadalmi közegekben jutnak elsősorban jelentőséghez; az ilyen pozíciók birtoklása e közegekben fontos hálózati erőforrást jelent.

Végeredményben 1987-ből és 1997-ből négy-négy, egymásnak többé-kevésbé megfeleltethető indikátorral rendelkezünk a kapcsolathálózati erőforrások különböző válfajairól. Az 1987-es Fischer- és az 1997-es GSS-Fischer-technika az erős, a foglalkozási listán, az üdvözlőlapokon, illetve az egyesületi tagságok számán alapuló megközelítések a gyengébb kötésű erőforrásokhoz visznek közelebb. Az 1997-es felvétel rokonsági patrónus-szerepének indikátora elvben a kettő között foglal helyet. Míg az egyes komponensek közti megfelelés szűkebb-tágabb határok közt mozog, egészében véve jobban megfeleltethetők egymásnak azok a kombinált indexek, melyeket egy-egy vizsgálati időpontban a kapcsolathálózati erőforrások globális jellemzésére alakítottunk ki. A globális indexek létrehozását az összetevők közti aránylag szoros összefüggés alapozta meg. Mindkét időpont esetében főkomponens-elemzés első komponensével, illetve az arra alapozott faktorszórokkal van dolgunk. Szoros kapcsolatuk és jó illeszkedésük következtében az összetevők mind 1987-ben, mind 1997-ben egyetlen főkomponensbe rendeződtek.¹

Az index kialakításánál két elvi problémát illetően kellett döntést hozni. Az egyik dilemma a körül a kérdés körül forog, hogy az összetevők súlyozatlanul kerüljenek-e az indexbe, s ne vegyünk-e tekintetbe olyan elméleti megfontolásokat, mint a különböző kapcsolattípusok „arányos” képviselője, vagy az egyes elsődleges indexek tartalmi jelentősége. E kérdést részben az döntötte el, hogy nehéz lett volna egzakt kritériumok alapján az összetevőknek előzetes súlyokat adni – valójában egyik alapindex sem sorolható kizárólag az egyik, vagy a másik kapcsolattípushoz –, másrészt az a tény, hogy az összetevők mindkét esetben jól illeszkedtek a globális index alapjául szolgáló főkomponenshez.

¹ Az alapul szolgáló főkomponensen belül a tényezők súlyai a következők a két időpontban. 1987: összes említett kapcsolat (Fischer) 0,63; foglalkozási nexusok 0,60; egyesületi tagság 0,61; üdvözlőlapok száma 0,55. 1997: foglalkozási nexusok 0,73; összes említett kapcsolat (GSS-Fischer) 0,69; egyesületi tagság 0,58; üdvözlőlapok száma 0,53; rokonsági patrónus-szerep (faktorszórok) 0,37. (Az utóbbi tényező kihagyásának verziójában a súlyok csak kevésbé változtak, a tényezők sorrendjében rendre: 0,75, 0,72, 0,59, 0,53). Egészében aránylag stabilnak mondható a faktorstruktúra a két időpont között, a mutatók valamelyes változása ellenére is. A leginkább megemlíthető változás, hogy a megközelítésünk központi elemeinek számító két összetevő, a GSS-Fischer- és a Nan Lin-Dumin-index súlya valamelyest megnőtt az utóbbi felvétel idejére.

A másik gondot az újabb felvétel esetében az alapul szolgáló összetevők bevonása okozta, ahol a korábbi tényezők egy újabb mozzanattal, a rokonsági patrónus-szereppel egészültek ki. E tényező, ha a többi összetevőhöz képest kevésbé szorosan is, de az elemzések szerint alapjában jól illeszkedett a bevonásával létrejött főkomponenshez, és tartalmi megfontolás – meghatározott kapcsolattípus képviselőjének szempontja – is amellett szól, hogy szerepeltessük a globális indexben. A globális indexek időbeli összehasonlíthatóságának szempontja viszont a kihagyás mellett érvelt. Végül 1997-re mindkét változatban kialakítottuk az indexet, és elvégeztünk bizonyos elemzéseket. Mivel ezek eredményei közt az eltérések nem voltak igazán számottevőek, a további elemzésekben a tartalmilag átfogóbb, a rokonsági patrónus-szerepet is magába foglaló indexszel dolgoztunk.

Elemzésünk a felvétel feldolgozásának jelenlegi szakaszában alapvetően leíró jellegű. Célunk az, hogy minél több oldalról világítsuk meg a kapcsolathálózati erőforrások társadalmi differenciálódását befolyásoló tényezőket, és ezen belül – nem utolsósorban a lehetséges időbeli egybevetéseket felhasználva – a társadalmi-gazdasági átalakulással összefüggő újabb tendenciákat. A globális összefüggések mellett figyelmet fordítunk a kapcsolattípusok szerinti eredményekre is. A leíró jellegnek megfelelően részletes adatokat mutatunk be az alapvető társadalmi-demográfiai csoportok kapcsolathálózati erőforrásairól. Felvételünk jellegéből és a feldolgozás jelenlegi fázisából adódóan nem foglalkozunk a hálózati erőforrások más jelenségekre (független változóként) gyakorolt hatásával.

Elsőként a számba vett erőforrás-típusokra vonatkozó elemzéseket mutatjuk be 1987-re és 1997-re vonatkozóan. Az elemzések 1987 esetében négy, 1997-ben öt összetevőt fognak át, míg ötödik, illetve hatodik tényezőként a fentiekben már érintett globális erőforrás-index lép be. Mielőtt a mögöttes tényezőket feltáró regresszióelemzések eredményeit bemutatnánk, célszerű magukról az alapadatokról is röviden szólni.

Az összetevők közül első helyen 1987-ben a Fischer-, 1997-ben a GSS-Fischer kombinált módszer alapján a szituációk során említett összes kontaktus terjedelmét tüntetjük fel. Ez többértékű mutató, mint az említett kapcsolathálózati személyek száma, mivel az egyes személyekkel való kontaktusok multiplicitásának fokát is – amely önmagában is erőforrásnak tekinthető – magába foglalja. (Valójában kis különbséget eredményez az egyik, vagy másik típusú mutató alkalmazása, mivel a kétfajta mutató közötti korreláció meglehetősen szoros.) Az 1997-ben használt technika első szituációja, a „fontos dolgok megbeszélése az elmúlt hat hónapban” összevethető az 1985-ös amerikai adatokkal (lásd Marsden 1987). Az összehasonlításához itt az említett személyekre vonatkozó adatok állnak rendelkezésre. Míg a mintegy tíz évvel korábbi amerikai felvétel során közel három személyt említettek átlagosan e kérdésben, a hazai esetben e szám csak kevéssel haladta meg a kettőt (2,23). Fontos eltérésre utal – s egyben esetünkben bizonyos tradicionális minták fennmaradását jelzi –, hogy míg az amerikai populációban a rokonsági és nem-rokonsági kapcsolatok lényegében fele-fele arányban

oszlottak meg, nálunk e kérdésben gyakorlatilag háromszor annyi rokoni, mint nem-rokoni kapcsolat került említésre.

Elemzéseink ugyanakkor nagyrészt a három szituáció együttes figyelembevételén alapulnak, s a további két szituáció (segítségben részesülés és közös szabadidős program) bevonása némiképp módosít a fenti képen. A nem-rokoni kapcsolatok részaránya valamelyest emelkedik (25-ről 30 százalékra). Egészében átlagosan 3,5 személyt említettek e kérdésekben (csak emlékeztetünk rá: tíz éve a nyolc szituáció 6,1 személy említését eredményezte).

Több közvetlen egybevetésre nyílhat mód a foglalkozási listán alapuló Nan Lin-Dumin-technika esetében, ahol az alapadatok egy része közvetlenül is összehasonlítható a tíz évvel korábbiakkal. Míg összességükben az említések csak kevésbé módosultak, bizonyos jellegzetes átrendeződések is felfedezhetőek. Általában véve számottevően csökkent bizonyos tradicionális fizikai foglalkozások (mint gyári munkás, vasutas) ismertsége, nagyjából állandó maradt a tradicionális szellemi és szolgáltatási foglalkozásoké, míg jelentősen nőtt a vállalkozási szférához sorolható olyan csoportoké, melyek már a tíz évvel korábbi listán is megjelentek (mint pl. a butikos).

A legközvetlenebbül a postai kapcsolatápolásra, az üdvözlőlapokra vonatkozó kérdések nyújtanak összehasonlítási alapot, mivel ezek teljesen azonos formában szerepeltek a két felvétel során. A megfigyelt változások egybecsengenek a bizonyos kontaktusok lazulásáról, s legalábbis a deprivált társadalmi rétegekben való leépülésükről való más jellegű adatokkal. Az 1987-es átlagos 9,0-ról 5,8-ra csökkent a karácsonyi, újévi üdvözlőlapok darabszáma, s ezen belül jelentősen nőtt (s mintegy 15-ről 30 százalékra) azoké, akik egyáltalán nem küldenek ilyen lapokat). Természetesen e tényre olyan anyagi körülmények is kihatással voltak, mint a postai díjak jelentős drágulása, de ez nem specifikus hatás; mint még visszatérünk rá, az anyagi mozzanat a kontaktusok egészére komoly befolyást gyakorolt.

Ami az egyesületi, szervezeti tagságot illeti, 1997-ben a megkérdezetteknek egyharmada adott ilyenről számot, s összességében 0,44-es átlagos előfordulást regisztrálhattunk. Ez jóval alacsonyabb, mint a kilencvenes években az Egyesült Államokban mért hasonló adat, amely személyenként átlagosan másfél tagság körül mozgott. (Putnam, 1995) Ha a korábbi nyitott, és a mostani zárt verzió közti különbség korlátot is szab ugyan esetünkben az időbeli összehasonlításnak, az eredmények arra utalnak, hogy komolyabb változás e téren – a társulási készség jelentős növekedése – az elmúlt évtizedben nem ment végbe. 1987-ben az emberek 20 százaléka számolt be ilyenfajta tagságról, s 0,27-es átlagérték adódott. Hozzá kell tenni, hogy az akkor jórészt még kötelező jellegű szakszervezeti tagság nem számított be az adott értékbe, ezúttal viszont igen. Ha e tényezőt a mostani adatokból kiiktatjuk, a népességnek csak 23 százaléka jelzett valamilyen tagságot, s az átlagérték 0,33-ra csökken. Ha a zárt forma valamelyest erőteljesebb felszólító jellegét is bekalkuláljuk, nem beszélhetünk számottevő változásról 1987 és 1997 között.

3. Eredmények. A kapcsolathálózati erőforrások háttérváltozói

Vegyük sorra azokat a tényezőket, amelyek az elvégzett regresszióelemzések eredményei szerint a két időpontban (legalábbis azok valamelyikében) számottevően befolyásolták a vizsgálatba bevont kapcsolathálózati erőforrások társadalmi eltéréseit. Az alábbi három táblában már csak azok a független változók szerepelnek, amelyek az előzetesen elvégzett elemzések során számottevő befolyást jeleztek a network-jellemzők alakulására. Az első két táblázat az 1987-es és az 1997-es eredményeket összegzi, míg a harmadik táblázat közvetlen egybevetést enged a két időpontban a legáltalánosabb összefüggéseket tükröző globális index magyarázó tényezőinek alakulására. Mivel – mint említettük – kérdéses lehet, hogy 1997-ben az új tényező, a rokonsági patrónus-szerep bevonása nem befolyásolta-e jelentősebben az összehasonlíthatóságot, e harmadik táblában a regresszióelemzés eredményét 1997 esetében mindkét (a tényező bevonásával és kihagyásával kialakított) verzióra megadjuk.

A független változók közül két tényező, a gazdasági és a politikai erőforrások (vagyon és politikai involváltság) mérésére indokolt külön is kitérni. A vagyoni tényezőt mindkét alkalommal a háztartás tartós javainak készletével (mintegy tucatnyi háztartási és kulturális felszerelési tárgy előfordulásával) mértük. Bár az első időpontra vonatkozóan az index kialakításához a tárgyak gazdagabb repertoárja állt rendelkezésünkre, a kétfajta mutató többé-kevésbé ekvivalensnek tekinthető. Hasonló mondható a politikai involváltság indikátoráról, amelynek alapja mindkét időpontban egy-egy egyszerű item volt az adott felvétel változói közül. 1987 esetében a politikai beszélgetések gyakorisága, 1997-ben a politikai érdeklődés ötfokú önbesorolása állt rendelkezésünkre. A két mutató – az alábbi eredményekből is kitűnően – lényegében hasonló tartalmat fed le.

Az adott jellemzők népességben belüli eloszlásának érzékeltetésére három mutató esetében a relatív megoszlást is megadjuk (az egyesületi klubtagság esetében az alacsony előfordulás ezt nem teszi lehetővé). Az alábbi három táblázatban feltüntetett valamennyi összefüggés szignifikáns; a táblázatok nem szignifikáns összefüggéseket nem tartalmaznak.

1. táblázat A személyes kapcsolathálózati erőforrások magyarázó tényezői – 1987 (OLS lépcsőzetes regresszióanalízis, béta-együtthatók)

	1. A kapcsolatok terjedelme (Fischer- technika)	2. A foglalko- zásokon ke- resztüli (köz- lebbi) ismeret- ségek terjedel- me (Lin- Dumin- technika)	3. Postai kap- csolatápolás (ka- rácsonyiés újévilapok küldése, db)	4. Egyesületi, klubtagság (db)	5. A hálózati erőforrások összesített (1–4) indexe (főkomponens- szókórok)
vagyon (háztartási javak)	0,14	0,11	0,11	0,11	0,18
politikai involváltság	0,21	0,16	0,11	0,09	0,24
iskolázottság	0,05	0,05	0,10	0,12	0,13
kereső aktivitás	0,05	0,09			
életkor	-0,25		-0,15		-0,04
nem (nő: +)	0,04	-0,04	0,07	-0,12	-
családi státus (házas)	-0,05	0,09	0,10		0,06
lakhely (község: +)		0,16		0,04	
szülői földtulajdon régió (Dunántúl)		0,06	0,10	0,05	0,10
önálló, vállalkozó (menedzser, irányító)			0,08	0,10	0,09
egykori párttagság		0,05		0,10	0,06
R ²	0,22	0,12	0,09	0,14	0,28
relatív szórás	0,64	0,63	0,92		

Forrás: Angelusz–Tardos kulturális-interakciós rétegződés vizsgálat, 1987, a TÁRKI, Budapest lebonyolításában (a felnőtt népesség reprezentatív mintáján, n=2982).

2. táblázat A személyes kapcsolathálózati erőforrások magyarázó tényezői – 1997 (OLS lépcsőzetes regresszióanalízis, béta-együtthatók)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	A kapcsolatok terjedelme (GSS-Fischer-kombinált technika)	a Foglalkozásokon keresztüli (közelebbi) ismeretségek terjedelme (Lin-Dumin-technika)	Postai kapcsolatépítés (karácsonyi és újévi lapok küldése, db)	Egyesületi, klubtagság (db)	Rokonsági patrónus szerepek (esküvői tanú, keresztszülő, db)	A hálózati erőforrások összesített (1-4) indexe (főkomponensszörök)
vagyon (háztartási javak)	0,27	0,19	0,16	0,10	0,09	0,26
politikai involváltság	0,24	0,22	0,13	0,12		0,27
iskolázottság		0,11	0,12	0,14		0,14
kereső aktivitás	0,09	0,11		0,13		0,14
életkor	-0,07		0,13	0,08	0,29	0,09
nem (nő: +)	0,12		-	-0,10	-0,11	
családi státus (házas)		0,07			0,17	0,09
lakóhely (vidéki)		0,14		0,09		
földtulajdon régió (Dtúl)	0,07	0,12	0,12		0,08	0,09
önálló, vállalkozó menedzser, irányító egykori párttagság		0,07		0,11		0,06
R ²	0,21	0,25	0,11	0,15	0,18	0,36
relatív szórás	0,60	0,78	1,18			

Forrás: az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport Omnibusz-vizsgálata Budapest, 1997 nov.–dec. (a felnőtt népesség reprezentatív mintáján, n=995)

3. táblázat A személyes kapcsolathálózati erőforrások összindexének magyarázó tényezői – 1987, 1997 (OLS lépcsőzetes regresszióanalízis, béta-együtthatók; függő változó: az 1–4, illetve az 1–5 komponensek első rotálatlan főkomponense)

	1987 az 1–4	1997 1–4 komponens alapján	1997 1–5
vagyon (háztartási javak)	0,18	0,27	0,26
politikai involváltság	0,24	0,27	0,27
iskolázottság	0,13	0,17	0,14
kereső aktivitás		0,12	0,14
életkor	-0,04		0,09
nem (nő: +)			
családi státus (házas: +)	0,06	0,06	0,09
lakóhely (község: +)		0,10	
régió (Dtúl: +)	0,10	0,08	0,07
(szülői) földtul.		0,08	0,09
önálló, vállalkozó menedzser, irányító egykori párttagság			0,06
R ²	0,28	0,36	0,36

Az eredmények egyszerre jeleznek stabilitást és változást a kapcsolathálózati erőforrások társadalmi differenciálódásában. Stabilitásról beszélhetünk, amennyiben az egyes tényezők összmagyarázata lényegében hasonló mintát rajzol ki, s annyiban is, amennyiben mindkét időpontban a politikai involváltság és a vagyoni helyzet számít a két legfőbb magyarázó tényezőnek. A további tényezők közül is fennmaradt az iskolázottság, a vezető szerepkör, a családi státus és a regionális tényező számottevő szerepe a különbségek magyarázatában.

Hozzá kell tenni, ezek az eredmények korántsem maguktól értetődőek. Mindjárt annál az eredménynél érdemes megállni, hogy 1987-ben a politikai involváltság bizonyult – egyenként és összességében is – a kapcsolathálózati erőforrások legfőbb magyarázó tényezőjének. Itt már az összefüggés feltételezett iránya is meggondolandó érdemel, hiszen pluralisztikus politikai berendezkedés, a különböző társadalmi szférák differenciálódásának bizonyos foka esetén a kapcsolati források birtoklása legalább annyira lehet megelőzője a politikai érdeklődésnek, szerepvállalásnak, mint fordítva. Úgy gondoljuk, az 1987-es Magyarország esetében, ahol a politikai pozíciók igen nagy mértékben fonódtak össze más erőforrásokkal, és e szindrómákban semmiképpen sem játszottak másodlagos szerepet – maguk a szóban forgó eredmények is erre utalnak –, kevésbé kifogásolható a változók adott modelljének tételezése. Megerősíti ezt az értelmezési irányt, hogy az adott időpontban az egykori párttagság hasonló irányú számottevő befolyást gyakorolt a kapcsolathálózati erőforrásokra. További alaposabb elemzéseket igényelne, hogy mivel magyarázható, hogy az 1997-es modellben a politikai involváltság – kvantitatíve megragadhatóan – nagyon hasonló szerepet játszik, mint korábban. E kérdés azért is figyelmet érdemel, mivel a politikai részvételnek más tökefajtákkal való szoros összefonódása – akár előzményként, akár következményként is fogjuk fel – a demokratikus berendezkedés paradox vonásaként tartható számon.

A változás tényezői között elsőként arra kell utalnunk, hogy az összetevők egy része – mindenekelőtt a foglalkozási nexus – és a globális index esetében nőtt a társadalmi differenciálódás magyarázata. Hogy az előbbi konkrétumra utaljunk, ma a bevont társadalmi-demográfiai tényezőkkel jobban magyarázható, hogy valaki ismer-e például ügyvédet, középiskolai tanárt, vagy éppen segédmunkást, mint tíz évvel ezelőtt. Az eredmények arra utalnak, hogy az egyes rétegek ma inkább saját határaik között mozognak, érintkeznek, mint korábban, azaz az ilyen jellegű kapcsolatok ma inkább osztályspecifikus bezáródás felé mutatnak. A relatív szórás adatainak növekedése is főként a gyengébb kötésű vonatkozásokban jelez növekvő differenciálódást. Míg a családi, rokonsági szálakhoz közelebb eső vonatkozásokban aránylag mérsékeltebbek az eltérések, az ismeretségi nexusokban, tágabb társadalmi kapcsolatok terén jobban polarizálódtak a hálózati erőforrások.

Hasonló irányba mutat a gazdasági erőforrás, a vagyoni helyzet szerepének egyértelmű növekedése a hálózati erőforrások társadalmi differenciálódásában. Csaknem valamennyi vonatkozásban nőtt a befolyása, és – a politikai involváltsággal lényegében azonos súllyal – vezető helyre került a magyarázó tényezők sorában. A vagyon szerepe

nemcsak a lazább kontaktusok, nexusok alakulásában nőtt, hanem a családi, rokonsági kapcsolatok kondicionálásában. Részletesebb elemzéseink szerint a vagyoni erőforrások befolyása 1987-ről 1997-re jelentősen nőtt a személyes kapcsolathálózaton belül a rokoni jellegű szálak terjedelmét tekintve (a vonatkozó béta-együttható 0,04, illetve 0,20 a két időpontban). Nemcsak arról lehet szó, hogy a kapcsolatok ápolása, fenntartása növekvő anyagi eszközöket igényel, hanem arról is, hogy a rokonsági reciprocitás is egyre inkább az anyagi körülmények egy meghatározott szintjének elérését igényli. A fiatalabb korcsoportokban pedig az a tényező játszhat szerepet, hogy a saját család létrehozása egyre komolyabb előzetes anyagi akkumulációt feltételez.

Az iskolázottság mindkét alkalommal a közepesen erős változók sorában tűnik fel, ez azonban nem jelenti, hogy e vonatkozásban is ne tartozna a legnagyobb befolyással rendelkező tényezőkhez. Közvetett szerepe – mindenekelőtt a vagyoni helyzettel, de részben a politikai involváltsággal kapcsolatos összefüggésén keresztül – megközelíti ugyanis a közvetlen szerepét. Kétségtelen azonban, hogy az adatok szerint a kulturális erőforrások kapcsolathálózati érvényesítése a vizsgált időszakban jelentős mértékben anyagi, illetve politikai jellegű közvetítést tételez fel, míg fordítva ilyen közvetítésre kevésbé van szükség (az előbbi tényezőt példaként véve, a gazdaság maga is gondoskodik a megfelelő nexusok kialakításáról).

Az 1997-es vizsgálat egy lényeges, és a továbbiakban még részletesebben elemzendő tapasztalata, hogy iskolázottsági és foglalkozási szempontból homofílebb jellegűvé, és egészében zártabbakká váltak a személyes kapcsolathálózatok. A többszituációs névgenerátor-technika eredményei alapján megállapítható, hogy 1987-hez képest ritkábbá vált a magasabb társadalmi státusú személyek választása, egészében véve hasonlóbbá vált a megkérdezettek és kapcsolataik iskolázottsági és foglalkozási státusa. A részletesebb bontásokból az is kitűnik, hogy főleg a diplomások irányában lettek zártabbak az alulról (főként a középiskolai végzettség felől) kiinduló kontaktusok.²

A fenti három elsődleges erőforrás viszonylagos predikciós erejében bekövetkezett változásokat a fenti tábláknál pregnánsabban jelenítik meg azoknak a regresszióelemzéseknek az eredményei, amelyekbe csak ezt a három tényezőt vontuk be, és kimutatott magyarázatukat nem befolyásolják az adott szempontból mellékes tényezők. Eszerint a rendszerváltás előtt a politikai involváltság kitüntetett szerepe mellett a vagyoni helyzet és az iskolázottság közvetlen szerepe megfelelt egymásnak. A kilencvenes évek második felére a vagyon befolyása jelentősen nőtt, az iskolázottság közvetlen hatása pedig a harmadik helyre szorult az összehasonlított tényezők sorában.

² Az adott keresztbontások alapján, 1987-ben a középiskolai végzettségtől a diplomások felé irányuló választások celláját jellemző asszociációs index még jóval egy egység feletti, 1,91 volt, 1997-re ez 0,94-re csökkent.

4. táblázat A személyes kapcsolathálózati erőforrások összindexének magyarázó tényezői, rövid modell – 1987, 1997 (OLS lépcsőzetes regresszióanalízis, béta-együtthatók)

	1987	1997
vagyon	0,17	0,31
politikai involváltság	0,28	0,28
iskolázottság	0,18	0,12
R ²	0,23	0,29

A vagyoni vonatkozások megnövekedett szerepét húzza alá, hogy külön tényezőként számba véve a földtulajdon is megjelent a kapcsolathálózati erőforrások szignifikáns magyarázatainak sorában. Az eredmény arra utal, hogy a rurális helyi társadalmak presztízsrendjében a föld birtoklása elkezdte visszahódítani hagyományos szerepét.

Ugyancsak a gazdasági átalakulás velejáróival hozható összefüggésbe az aktivitás, munkaviszony megnőtt szerepe. Nemcsak a nyugdíjasléttel járó társas elszegényedésről van szó, de az új viszonyok közt a fiatalabb és a középkorosztályokon belül fontos választóvonalá válik a munkahellyel rendelkezés ténye. A pálya szélére kerültek nemcsak fontos kapcsolati forrásuktól esnek el, de lehetséges partnerként is leértékelődnek (természetesen nem arról van pusztán szó, hogy a munkanélküliek általában véve rosszabbul ellátottak kulturális, anyagi erőforrásokkal, mivel itt – már az előbbi tényezők kiszűrése után – az aktivitás önálló hatásáról van szó). A hálózati erőforrások minimumát jelző adatok arra utalnak, hogy a kapcsolatok hiányát saját köreikből, egymás kölcsönös támogatásával sem igen tudják kompenzálni az adott csoportok tagjai. A megfigyelt összefüggés a tartós munkanélküliséget kísérő spirálra utal, mely maga is hozzájárul annak reprodukálásához.

A kapcsolathálózati erőforrások stabilan érvényesülő háttértényezői sorában a menedzseri jellegű, vezető munkakör és a (házas személyek társas erőforrásai irányába mutató) családi státus mellett az ugyancsak hosszabb távon érvényesülő regionális tényező is figyelmet érdemel. Míg településtípus szerint egészében halványak az eltérések (s ha mutatkozik bizonyos tendencia, az a falusiak, kisvárosiak szociálisan heterogénebb, illetve a helyi társadalomba beágyazottabb kapcsolati háttérét jelzi), a régiók közül a dunántúli települések tűnnek ki az itt élők gazdagabb kapcsolathálózatával. Mint az alábbiakban még bemutatandó részletesebb adatok jelzik, mindkét időpontban az ország számos szempontból legfejlettebb északnyugati régiójában legmagasabbak a szóban forgó értékek, melyet a dél-dunántúli területek követnek. Mivel itt ismét nem pusztán az ott élők magasabb iskolázottsági, vagyoni státusából adódó összetételi hatás érvényesüléséről van szó, minden bizonnyal olyan kontextuális hatással van dolgunk, mely a szóban forgó területek urbanizációs hagyományával, a helyi társadalmak kevesebb megrázkódtatást tartalmazó fejlődési

útjával, s esetleg sajátos tényezőként idegenforgalmi frekvenciájukkal, a külső kontaktusok szélesebb választékával függhet össze.

Az előzőekben leírt tendenciákat kézzelfoghatóbbá teszik, sok szempontból ki is egészítik az eddigieket annak a részletes táblázatnak az eredményei, mely hat kiemelt társadalmi-demográfiai szempont alapján tekinti át külön-külön a kapcsolathálózati erőforrások egyes típusainak és összességének (globális mutatójának) alakulását. Érdeemes végigtekinteni például a menedzserek, vezető állásúak és a beosztott értelmiségiek közti eltéréseket, vagy az önállók, vállalkozók szinte valamennyi szempontból magas értékeit. A regionális eltérések kvalitatív jegyei (például a nexus- és a rokonsági patrónus-jellegű kapcsolatok eltérő mintája) is konkrétan követhető nyomon az alábbi, 5. táblázat alapján.

5. táblázat A kapcsolathálózati erőforrások egyes fajtáinak és összesített mutatójának átlagértékei különböző társadalmi-demográfiai csoportokban (darab-, illetve factorszór-átlagpontoszámok)

	A kapcsolat- hálózati (GSS-Fischer) személyek száma	Ezen belül: a rokonsági kapcsolatok száma	a nem rokon- sági kapcsola- tok száma	A foglalkozá- si nexusok (Nan Lin- Dumin) száma	A karácso- nyí, újévi üdvöz- lőlapok száma	Az egyesületi tagságok száma
<i>Nem</i>						
férfi	3,49	2,35	1,16	7,11	5,92	0,60
nő	3,52	2,49	1,04	6,04	5,61	0,32
<i>Életkor</i>						
18–29 év	3,97	2,29	1,70	6,68	4,89	0,38
30–44 év	4,17	2,76	1,39	7,56	5,12	0,56
45–59 év	3,57	2,72	0,87	7,94	7,48	0,59
60 év felett	2,60	1,99	0,62	4,28	5,42	0,28
<i>Iskolázottság</i>						
8 osztály alatt	2,10	1,85	0,27	3,55	3,37	0,08
8 általános	2,99	2,39	0,60	5,23	4,69	0,30
szakmunkásvégz.	3,61	2,46	1,12	7,08	5,39	0,40
középiskola	4,15	2,67	1,56	7,24	6,81	0,56
főiskola	4,23	2,56	1,76	8,83	7,86	0,81
egyetemi végz.	4,10	2,35	1,64	9,15	9,22	1,15
<i>Foglalkozás</i>						
vezető állású	4,50	2,60	1,90	9,86	9,68	1,14
beosztott értelm.	4,69	3,18	1,49	9,20	6,95	0,82
egyéb szellemi	4,21	2,53	1,66	7,97	7,39	0,68
önálló, vállalk.	4,56	2,49	2,08	10,09	8,65	0,83
szakmunkás	3,71	2,55	1,17	7,13	5,79	0,45
egyéb fizikai	3,78	2,78	0,98	6,41	4,31	0,43
munkanélküli	3,46	2,33	1,13	6,02	4,11	0,31
nyugdíjas	2,78	2,17	0,63	4,99	5,52	0,29
tanuló (hallgató)	4,75	2,20	2,60	7,80	4,03	0,67
<i>Lakóhely</i>						
főváros	3,78	2,18	1,63	5,30	5,97	0,44
vidéki város	3,36	2,45	0,92	6,81	5,80	0,44

5. táblázat folytatása

	A kapcsolat- hálózati (GSS-Fischer) személyek száma	Ezen belül: a rokonsági kapcsolatok száma	a nem rokon- sági kapcsola- tok száma	A foglalkozá- si nexusok (Nan Lin- Dumin) száma	A karácso- ny, újévi üdvöz- lőlapok száma	Az egyesületi tagságok száma
község	3,55	2,53	1,01	6,90	5,55	0,47
<i>Régió</i>						
Centrum (Bp., Pest m.)	3,69	2,30	1,41	5,76	5,83	0,40
Észak-Nyugat	3,48	2,44	1,03	7,70	6,82	0,58
Dél-Dunántúl	3,90	2,81	1,11	6,83	6,82	0,36
Alföld	3,32	2,48	0,83	6,71	5,28	0,41
Észak-Magyarorsz.	3,24	2,23	1,01	6,05	4,25	0,53

	A rokonsági patrónus- kapcsolatok indexe (faktorszám)	Ezen belül: esküvői tanú szerepek száma	keresztszülő szerepek száma	A kapcsolat- hálózati erőforrások kombinált indexe (faktorszám)
<i>Nem</i>				
férfi	0,17	1,07	1,42	0,14
nő	-0,15	0,43	1,30	-0,12
<i>Életkor</i>				
18–29 év	-0,58	0,17	0,47	-0,11
30–44 év	-0,07	0,52	0,41	0,16
45–59 év	0,27	1,09	1,67	0,34
60 év felett	0,24	1,00	1,68	-0,35
<i>Iskolázottság</i>				
8 osztály alatt	0,11	0,68	1,71	-0,70
8 általános	0,08	0,78	1,49	-0,27
szakmunkásvégz.	-0,08	0,68	1,17	-0,02
középfelső	-0,13	0,55	1,20	0,23
főiskola	0,16	1,02	1,45	0,59
egyetemi végz.	0,39	1,49	1,54	0,85
<i>Foglalkozás</i>				
vezető állású	0,46	1,59	1,59	1,01
beosztott értelm.	-0,03	0,64	1,36	0,59
egyéb szellemi	0,04	0,82	1,35	0,43
önálló, vállalk.	0,04	0,69	1,54	0,66
szakmunkás	-0,23	0,43	1,00	0,04
egyéb fizikai	-0,14	0,50	0,24	-0,10

5. táblázat folytatása

	A rokonsági patrónus- kapcsolatok indexe (faktorszám)	Ezen belül:		A kapcsolat- hálózati erőforrások kombinált indexe (faktorszám)
		esküvői tanú szerepek száma	keresztszülő szerepek száma	
munkanélküli	-0,23	0,44	1,07	-0,25
nyugdíjas	0,23	1,01	1,67	-0,24
tanuló (hallgató)	-0,72	0,07	0,13	0,15
<i>Lakóhely</i>				
főváros	-0,21	0,59	0,94	-0,08
vidéki város	0,04	0,83	1,35	0,01
község	0,07	0,66	1,62	0,04
	-0,18	0,58	1,03	-0,07
Régió	0,10	0,72	1,63	0,20
Centrum (Bp., Pest m.	0,01	0,63	1,50	0,09
Észak-Nyugat	0,13	0,88	1,55	-0,04
Dél-Dunántúl	-0,02	0,80	1,18	-0,09
Alföld	0,13	0,88	1,55	-0,04
Észak-Magyarorsz.	-0,02	0,80	1,18	-0,09

A regionális különbségek egy másik szempontból is figyelmet érdemelnek. Ha a nyugati és keleti területek (illetve még előbb a főváros és vidék) közti választóvonal valóban jelentős, feltételezhető, hogy a hálózati erőforrások társadalmi differenciációjának eltérő mintájával lehet dolgunk, s a longitudinális szempont figyelembevétele bizonyos fejlődési trendekre is rálátást nyújthat. A lényeges vonatkozásokra koncentrálva, a rövid modell útján a két időpontban összehasonlíthatjuk a (globális index alapján mért) hálózati erőforrások magyarázó tényezőit a különböző régiókban (a régiókat tartalmi hasonlóságuk alapján az áttekinthetőség kedvéért három részre, a fővárosra, a Dunántúlra és Kelet-Magyarországra bontva).

6. táblázat *A személyes kapcsolathálózati erőforrások összindexének magyarázó tényezői különböző régiókban, rövid modell – 1987, 1997 (OLS lépcsőzetes regresszióanalízis, béta-együtthatók)*

	1987			1997		
	Bp.	Dunántúl	Kelet-Mo.	Bp.	Dunántúl	Kelet-Mo.
vagyon	0,16	0,22	0,14	0,34	0,35	0,26
politikai involváltság	0,27	0,26	0,27	0,27	0,27	0,27
iskolázottság	0,12	0,21	0,26	(0,11)	(0,06)	0,23
R ²	0,14	0,28	0,28	0,30	0,29	0,32

Míg a politikához való viszony befolyását illetően sem régió-, sem időspecifikus változásokat gyakorlatilag nem észlelhetünk, a kulturális és az anyagi erőforrások viszonylagos szerepében – a fent már bemutatott korszakspecifikus vonások mellett – határozott területi eltérések figyelhetők meg. A képből kirajzolódik, hogy a Dunántúlon az anyagi erőforrások más régiókhoz képest már korábban is jelentősebb szerepet játszottak a

társadalmi kapcsolatok differenciálásában, míg Kelet-Magyarországon a kulturális erőforrások befolyása volt inkább domináns. A rendszerváltás után a Dunántúlon még pregnánsabbá vált a gazdasági mozzanat, a kulturális pedig különösen háttérbe szorult, míg Kelet-Magyarországon az előbbi tényező szerepe kisebb mértékben nőtt, és a kulturális erőforrások közvetlen szerepe továbbra is jelentős maradt. A fővárosban is szembevető a vagyoni tényező befolyásának növekedése. A hálózati erőforrásoknak a fentiekben jelzett osztályszerű strukturálódása a rendszerváltás első periódusában tehát inkább a centrumközeleli régiókban, a nyugati országrészben és a fővárosban valósult meg, míg a keleti részben a módosulások ellenére is hangsúlyosabbak maradtak a rendies szerveződésnek – a politikai és kulturális mozzanatok dominanciájához kötődő – vonásai.

IRODALOM

- Albert, F. (1998): Friendships and the Transition in Hungary. INSNA Sunbelt Conference paper, Sitges.
- Angelusz R.–Tardos R. (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. Szociológiai Szemle (2).
- Angelusz R.–Tardos R. (1990): Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. (in: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. eds.: Társadalmi Riport 1990) Bp.:TÁRKI.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991): A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. (In: Utasi Á. ed. Társas kapcsolatok) Bp.:Gondolat.
- Böröcz J.–C. Southworth (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország 1986–87. Szociológiai Szemle (2).
- Burt, R. (1984): Network Items and the General Social Survey. Social Networks. pp. 293–339.
- Czakó Á. (1994): Kapcsolathálózatok szerepe a magyar gazdaságban. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Fischer, C.-L. McAllister (1978): A procedure for surveying personal networks. Sociological Methods and Research 7: 131–148.
- Granovetter (1974): Getting a Job. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Lengyel Gy. (1998): Megszűnés, bővülés, kapcsolat: a kisvállalkozások helyzete 1993–1996. Kézirat.
- Lin, N. (1988): Social Networks and Status Attainment. Annual Review of Sociology. Volume 25.
- Lin, N.–M. Dumin (1986): Access to Occupations through Social Ties. Social Networks 8: 365–386.
- Marsden, P. (1987): Core Discussion Networks of Americans. 52: 122–131.
- Putnam, R. (1995): Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. Political Science and Politics. 28: 664–683.
- Róna-Tas, Á. (1994): The First Shall Be the Last? American Journal of Sociology 100: 40–69.
- Sik, E. (1994): Network capital in capitalist, communist and post-communist societies. International Contributions to Labour Studies 4: 73–93.
- Stark, D. (1996): Recombinant Property in East European Capitalism 101 (Jan.).
- Szelényi, I.-S. Szelényi (1995): Circulation or Reproduction of Elites During Post-Communist Transformation in Eastern Europe. Theory and Society (Oct).
- Utasi Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátossága (in: Utasi, Á. ed. Társas kapcsolatok) Bp.:Gondolat.
- Utasi, Á. (1996): Hungarian Peculiarities in the Choice of Friends. Paper for the Conference of International Network on Personal Relationship, Seattle.
- Vedres B. (1997): Bank és hatalom. Szociológiai Szemle (2).